

הרב ברוך אבערלאנדער
אב"ד דק"ק חברה ש"ס - ליובאוויטש
בודאפעסט, הונגריה

דברי ימי חיינו, משפחתו ומקומות מגוריו של ש"י פרידלנדר, מו"ל הירושלמי לקדשים:

כולו שקר!

משימה מאד קשה היא לרשום את דברי ימי חייו הפרטיים של פרידלנדר, כיון שרוב הדברים שהוא כתב ופירסם על עצמו, אינם אמת. סיכם את זה² בצורה קולעת הרב ד"ר דוב אריה ריטר, רבה של רוטרדם³, בהמשך למאמרי הביקורת הארוכים של ד"ר אביגדור אפטוביצר אודות הויכוח סביב הירושלמי לקדשים⁴:

כיון שגם אפטוביצר מעניק לפרידלנדר את התואר הרב, הנני מודיע למען כבוד מעמד הרבנות שפרידלנדר איננו רב, ואף פעם לא היה כזה. גם את התואר ד"ר אינו אלא מה שהוא לקח לעצמו. שמו אינו לודוויג, כפי שקרא לעצמו במילהויזן שבעלזאס, ושמו גם אינו שלמה, כפי שהוא חותם את שמו היום. הוא גם אינו הונגרי, למרות שכך הוא רשום בניירות הרשמיים, כי אם הוא רוסי מבשנקוויץ⁵ במחוז ויטבסק. אביו כמובן אינו "הגאון מהר"ם הספרדי", כי אם יהודי רוסי פשוט שנושא את השם בנימין[י]ן יהושע. הוא בעצמו נקרא "זוסא דמתקרי זוסקא". כל המידע שברשותי אותנטי.

אמנם בהמשך לכל המסמכים והחומר האותנטי שנכתב ונתפרסם במאמרים הקודמים בסידרה זו, ובתוספת עוד מקורות שונים, אנסה במאמר זה לסכם בצורה כרונולוגית את דברי ימי חייו ונדודיו הרבים ברחבי אירופה ומזרח אירופה.

1. המשך למאמרים על הירושלמי קדשים והמו"ל שלו שב'אור ישראל' גליונות ח, יא-טו, כד, מד-מה. כל פעם שצוין במאמר זה "לעיל" הכוונה למאמרים הקודמים. תודתי נתונה לר' אבישי אלבוים, מנהל ספריית הרמב"ם בתל אביב, על עזרתו האדיבה.

2. בכתב-עת MGWJ משנת 1908, כרך 52, עמ' 625.

3. עליו ראה לעיל גליון כד עמ' ריט הערה 577. ויש להוסיף: הרב ריטר היה מפורסם בעולם הרבני גם מתוך המכתבים שנדפסו ממנו ב'שדי חמד'. שני מכתבים אודות חיוב המציצה בפה נדפסו ב'המלואים לקונטרס המציצה' סי' ג ('שדי חמד' מהדורת קה"ת כרך 1 עמ' א'שס-ז, ועוד מכתב ממנו נדפס במערכת האל"ף כללים פאת השדה אות כא (שם כרך 2 עמ' 2936). רבני הונגריה יכלו להכיר אותו גם מתוך הערות ומאמרים הלכתיים קצרים בענינים שונים שפירסם ב'תל תלפיות', בשנת תרנ"ו (בענין נישואין אורחיים) ובשנת תרס"א (בענין היתר עגונה על ידי תמונה, שיעור חלה בומן הזה ועוד). ראה במפתחות ל'תל תלפיות', כרך ראשון מפתח שמות המחברים, ירושלים תשכ"ח, עמ' רלב. על אופן עבודתו ברבנות יעיד משי"כ במכתב מכו"א אדר תרס"א (בראש מכתבו השני בענין המציצה): "בעיתים הללו טרידנא טובא מלבד בתמידין כסדרן ככל רב בישראל, בפרט בעיר גדולה וכולת עמים אשר יובאו שמה סחורות גם לימי פסחא מעבר לימים, כי אם גם במוספים שלא כסדרן סידור חליצה ותקון עגונה שמת בעלה פה והוא מאלו הן הגולין ע"י פאספארט שלא על שמו...".

4. MGWJ משנת 1908, כרך 52, עמ' 317-316, עמ' 435-446. ראה עוד מאמרו שכתב בקשר להופעת הכרך השני של הירושלמי, ב-MGWJ משנת 1910, כרך 54, עמ' 570-564.

5. כ-50 ק"מ דרומית-מערבית לויטבסק.

מה שפירסמו עליו מכריו ב'המליץ'

המקור החשוב ביותר לתולדות חיי פרידלנדר האמיתיים הם סידרת המאמרים שהופיעו ב'המליץ' בשנת תרנ"ב בקשר ל"ההנהגה הבלתי ישרה עם נשיו"⁶. נעתיק משם כמה קטעים, ולאחר זה - ועל בסיס זה בצירוף מקורות אחרים ננסה לרשום את הידוע לנו.

הרב גיטלסאהן הרב 'מטעם' של וויטעבסק כותב⁷:

האיש המכונה ד"ר ווייס⁸ הוא ילד ביעשענקאוויטש הסמוכה לעיר וויטעבסק ושמו זוסמאן ולמד בישיבת וואַלאַזין, ואח"כ נסע ממדינת רוסיה במלאת לו עשרים שנה... זה היה לערך בשנת 1880, אח"כ הודיע לקרוביו כי לומד תורה הוא בברלין, ואחר כתב כי היה לסגן הרב בפראנקפורט, ואח"כ כתב כי היה לרב ראשי בעיר מילהויזען, ושמו עתה שלמה יהודה ליב פריעדלענדער, וכי אשתו נשתגעה ויגרשנה עפ"י דת במאה רבנים... כתב כי הוא מקבל שכר רבנותו שנים עשר אלף מארק לשנה... ומה נשתוממה⁹ כי תחת עליות מרוחים יגור בחדר קטן, ואשה - היא אשתו - שוכבת שם חולה ובנים ארבעה לו...

שוב מעיד¹⁰ "חיים בן משה חיימסאהן יליד צאסניק":

היודע את [פרידלנדר] מיום גיחו מבטן, והוא שארו וחברו המעיד עליו... כי בימי עלומיו ישב בצאסניק¹¹ וילמוד תלמוד בהתמדה רבה והראה כשרון גדול במגידות¹². פתאן[ם] עזב את העיר להתחבר עם פוחזים בערים שונות ובהגיע תור לו לעבוד בצבא ברח אחר ששה חדשים ועקבותיו לא נודעו שש שנים, עד כי יצא ממחבואו להתגלות לבני משפחתו ויבא בכתובים עם הרב בביעשינקאוויטש וישלח לו ספרו 'חשק שלמה'...

מקור חשוב אחר לתולדות פרידלנדר הוא מכתבו של הגאון רבי יהושע נעמאיטן, רבה של ביעשינקאוויץ¹³, ובהמשך נעתיק גם ממנו כמה קטעים.

לידתו, הוריו, אחיו

גיטלסאהן ב'המליץ' מעיד שפרידלנדר "הוא ילד ביעשענקאוויטש הסמוכה לעיר וויטעבסק ושמו זוסמאן"¹⁴. הרב נעמאיטין שם כותב: "שמו שם העריסה אשר בו נקרא בעיר מגורי אבותיו בשם זוסיה ונקרא בכאן זוסקע... רחל לאהעס על שם זקנתו רחל לאה, והוא ממשפחה נכבדה".

6. ראה באריכות לעיל גליון יד עמ' טז-עא.

7. 'המליץ' כ"ח ניסן תרנ"ב עמ' 2.

8. אחד הכינויים שבהם פרידלנדר כינה את עצמו, ראה שם בארוכה.

9. האשה השניה שנשא על אשתו.

10. 'המליץ' ו' תמוז תרנ"ב עמ' 2 מכתב 11. מאת אחיו של אשתו השניה הנ"ל

11. הסמוכה לוויטעבסק.

12. = דרוש. ראה גם לעיל גליון טו עמ' קע.

13. נעתק לעיל גליון יד עמ' סז.

14. ראה גם מכתבו של הגאון רבי מאיר שמחה הכהן, מחבר ספר 'אור שמוח', לעיל גליון יד עמ' סז.

ב'תעודת הפטירה' של פרידלנדר שנמצא תחת-ידי לא נרשם לא תאריך לידה ולא מקום לידה.

'אברהם רוזנברג' מציין¹⁵ את תאריך לידת פרידלנדר ליום ח' אדר שנת תרכ"ד. התאריך הזה מקבל אישור מדברי גיטלסאהן: "נסע ממדינת רוסיא במלאת לו עשרים שנה... זה היה לערך בשנת 1880", ע"פ דברי רוזנברג נוכל לתת תאריך מדויק יותר לזמן עזבו את רוסיא: תרמ"ד.

בשערי הירושלמי לקדשים רושם פרידלנדר שהוא "בהגאון מהר"ם זצ"ל", ועד"ז מציין 'רוזנברג' שס' 14 את שם אביו כ"הגאון מו"ה מנחם", וכן נחקק על מצבת פרידלנדר: "בן מוה"ר מנחם"¹⁶. אמנם במקום אחד הוא חתם את שמו: "בהגאון מהר"ן"¹⁷. מתוך מכתב "חיים האלברויך מוויטעבסק" שב'המליץ'¹⁸ יוצא ששם אביו היה ישראל. ריטר¹⁹ מעיד ששם אביו היה בנימין יהושע. ב'תעודת הפטירה' של פרידלנדר נאמר ששם אביו היה משה.

גם אודות מהותו של אביו חלוקות הגירסאות, שהרי פרידלנדר ו'רוזנברג' מוסיפים לו תואר "הגאון", וכנ"ל; על המצבה נאמר רק לשון סתמי: "מוה"ר" בלי הגאון; אמנם הרב יאנאווסקי בפתח דבר ל'ציד רמיה' (פאלטאווא תרע"ג) כותב: "ואת אביו, איש פשוט, המוני וגס, אשר גם אנכי ידעתי בהתגוררו בפרור סלאבאדקא הסמוך לקיוב"²⁰ יכנה בשם 'גאון'...

על אמו כותב פרידלנדר²¹: "אמי מורתי האשה היקרה הצנועה והחשובה א"ח עטרת בעלה ותפארת בניה, מגוע רבנים צדיקים וחשובים מרת יהודית ע"ה... חכמתה עמדה לה לעשות חיל לטובת בניה ולהדרניכם בדרך התורה והחכמה מדע ומוזמה...". ב'תעודת הפטירה' של פרידלנדר נאמר ששם אמו היתה לאה קליין. עוד אנו למדים מדבריו אלו שהיו לו לפרידלנדר אחים.

'רוזנברג' מציין עוד: "ובבואו לוועליז (פ. וויטעבסק) מת אביו הגאון וישאר הילד יתום גם מאביו גם מאמו שמתה כבר", וכן כותב פרידלנדר²²: "עלתה שמים בדמי ימיה". ואין אנו יודעים האם אמת דיבר, אמנם מזה שנקרא "על שם זקנתו" משמע שגדל בביתה, כי אמו מתה בצעירותו²². בשנת תרנ"ד²³ נכתב ב'המליץ': "...בא באחד הימים בעירנו לעבור לפני התבה ויאמר כי יום פטירת אביו הוא (שקר הדבר, כי אביו חי וקיים בקיוב)".

15. ראה גליון יד עמ' עב, וראה שם הערה 326 דיון בזה ע"פ מש"כ פרידלנדר במקומות אחרים.

16. ראה גליון ח עמ' קעט.

17. ראה גליון יג עמ' קלח.

18. ו' תמוז תרנ"ב עמ' 2 מכתב 10.

19. בדבריו שנעתקו בראש המאמר.

20. אכן כבר בשנת תרנ"ד העידו ב'המליץ' שאביו גר בקיוב, ראה לקמן ליד הערה 22.

21. ראה גליון יד שם הערה 327.

22. ואולי מרמז ע"ז גם המשפט העמום שבמכתבו של הרב נעמאיטין (שבהערה 24): "משפחתו דודו", שהרי הם אלו שטיפלו בחינוכו.

23. גליון יא שבת עמ' 4.

חינוכו בישיבת וולוז'ין

על חינוכו והתמדתו בלימוד ראה לעיל מה שהעידו ע"ז מכריו ב'המליץ'. פרידלנדר כותב בשנת תרמ"ט²⁴: "מימי עלומי הורי גדלוני על ברכי ים התלמוד... אמנם בראותי כי אזלת ידם לתמוך בידי ואפס עוזר הלכתי למרחוק לשקוד על דלתי התורה ושמתי פני אל מקומות מלאים חכמים וסופרים...²⁵. ובשנת תרס"א הוא כותב²⁶: "רך וילד הייתי בהילי נרי בבית אולפנא רבתא דק"ק וואלאזין הצעתי הדברים לפני חכמי הישיבה... ולא זכיתי שיאמר לי אדם דבר המתקבל". 'רוזנברג' מציין עוד: "ובעודנו עול לימים בא לישיבת וואלאזין ויתעסק שם בתורה עד היותו בן ח"י שנים", פרידלנדר מתאר²⁷ את הנצי"ב מוולוז'ין כ"מורי הגאון רשכבה"ג הנצי"ב מוואלא(לא)זין ז"ל".

על תקופת לימודו שם הוא כותב גם תאריכים ברורים יותר²⁸: "אני הגבר זכיתי בחסד עליון ללמוד בנערותי משנת תרל"ב עד שנת תר"מ בישיבה הגדולה והקדושה דק"ק וואָלאָזין". התאריכים הללו תמוהים קצת: נאמר כאן שלמד שמה "משנת תרל"ב", אבל באם נולד רק בשנת תרכ"ד האם הוא התחיל ללמוד בישיבה בגיל 8? נאמר כאן גם שלמד שמה "עד שנת תר"מ", אבל באם למד שם "עד היותו בן ח"י שנים", הרי הוא למד שם עד שנת תרמ"ב? אבל למרות התמיהות עדיין עובדת לימודו בוולוז'ין אינה מוטלת בספק, שהרי גם גיטלסאהן ב'המליץ' מעיד ע"ז²⁹.

נדודיו ברחבי אירופה

כבר העתקנו דברי גיטלסאהן: "נסע ממדינת רוסיא במלאת לו עשרים שנה... זה היה לערך בשנת 1880", עוד נאמר ב'המליץ' 9: "ובהגיע תור לו לעבוד בצבא אחר ששה חדשים ועקבותיו לא נודעו שש שנים". 'רוזנברג' שם מספר את זה ככה: "ומחמת עבודה צ"ב לאונגארן ויסב שמו לפריעדלענדער", קיצר ולא גילה שלא הגיע להונגריה מיד, אלא כעבור הרבה שנים - בשנת תר"ס.

גיטלסאהן מעיד שאחרי ברחו "הודיע לקרוביו כי לומד תורה הוא בברלין", אמנם אין לנו כל מקור עצמאי לאשר דברים אלו.

'רוזנברג' מספר עוד: "התעסק בחכמות ומדעים, ויקבל באחד מבתי מדרש החכמה בפרוסיא תאר ד"ר לפליסופיא", ודברים אלו הוכחו ע"י ריטר בדבריו שהועתקו לעיל בתחילת המאמר: "גם את התואר ד"ר אינו אלא מה שהוא לקח לעצמו".

24. 'פתח השער' לתוספתא סדר זרעים עמ' י.

25. הוא מרמז כאן על הליכתו ללמוד לצאשניק וישיבת וואלאזין. ואולי יש כאן גם רמז לעובדה הנזכר במכתבו של הרב נעמאיטין (שבעה ערה 12): "אך עודנו בנערותו שהי' נער טוב וחרוף בחלו בו כל משפחתו דודו (ראו הערה 21) וזה גברו את השמאל דוחה וכו' כי גם במעלליו התנכר הנער באומרם מה בצע באמרתו ודרשותיו כי התורה מפוארה בכלי מכותרה...".

26. 'תל תלפיות' גליון חצי שבת תרס"א עמ' 107.

27. במאמרו שבעה ערה 70.

28. ראה גליון יג עמ' קלו והערה 158 שם.

29. ואין מקום בזה לדברי אברהם שישא, ראה לעיל גליון יד שם הערה 328. ראוי לציין שישיבת וולוז'ין נסגרה ביום ב' שבת תרנ"ב.

ר' אברהם שישא במאמרו על פרידלנדר³⁰ סיכם כל מקומות נודויו אחרי עזבו את רוסיא³¹, אבל אין שם ציון מקורות³², ועל כן נשתמש ברשימתו ונבדוק את המקורות.

"הוא היה בצ'רנוביץ (1880-1882) [תר"מ-תרמ"ב]" - אינני יודע מה המקור לקביעה זו. אבל באם נקבל את ידיעה שפרידלנדר הוא מחברו של ספר 'התיקון'³³, שנתפרסם בצ'רנוביץ בשנת 1881 (תרמ"א), הרי יש לנו הוכחה שלפחות באותו זמן הוא היה בעיר. והנה בשנת תרס"א כותב פרידלנדר²⁵: "...הצעתי הדברים לפני חכמי הישיבה וזה יותר מכ' שנה בבהמ"ד דק"ק וויען במעמד הרב הג' הראב"ד דק"ק פאקש³⁴ ולא זכיתי שיאמר לי אדם דבר המתקבל", הרי לנו שבסביבות שנת תר"מ שהה פרידלנדר גם בווינה.

"מאיניץ (1884) [תרמ"ד]" - אינני יודע את מקורו.

"פרנקפורט דמיין (1885) [תרמ"ה]" - מקורו: הקובץ תורני בשם 'הגן', שעורכו היה "הק' יהודה אריה לבית פרידלאנד, מח"ס בית יהודה על הירושלמי ו'קול יהודה' על הספרא", ובו נדפס בין השאר גם "מסכת יבמות מן תלמוד ירושלמי עם פירוש בית יהודה", ההשערה היא ש'יהודה אריה לבית פרידלאנד' הוא הוא שלמה יאודה פרידלנדר שהוציא לאור את הירושלמי, ובזהות חדשה³⁵, ועפ"ז הרי לנו מפורש שבתקופה זו היה פרידלנדר בפרנקפורט. וכבר הועתק לעיל מה שכתב הרב גיטלסאהן⁶ שפרידלנדר "כתב כי היה לסגן הרב בפרנקפורט", ואם כי אין לנו שום הוכחה שבהיותו שם הוא אמנם נשא במשרה קהילתית כלשהי, אבל לפחות הוכח שאכן היה שם.

אבל העירוני מהמבוא לירושלמי שנדפס בראש התלמוד ירושלמי דפוס ווילנא³⁶: "...ולרובי הנוסחאות מס' שרידי ירושלים עזרני בהעתקתן הרה"ג מר יהודה ליב בה"ר משה פרידלאנד ז"ל...". ושם בהערה יג': "הרי"ל פרידלאנד ז"ל חיבר תוספות אנשי שם למשניות זרעים וטהרות שנדפסו בדפוסנו, ויגוע וימת ביום י"א כסליו שנת תרפ"א באונצצא (פלך טשערניגוב) תנצב"ה", הרי לנו שקיים אדם בשם פרידלנדר שעמל בשדה התלמוד בחקר הנוסחאות, ושני יוסף בן שמעון איכא, אבל אין לנו הוכחה שפרידלאנד זה היה בפרנקפורט. וא"כ נשאר לנו שתי אפשרויות: 1) שעורך 'הגן' הוא הוא ש"י פרידלנדר שהו"ל את הירושלמי קדשים, וי"ל פרידלנדר עבד רק בשביל הירושלמי ווילנא. 2) ש"ל פרידלנדר היה עורך 'הגן', וש"י פרידלנדר אחרי שראה את 'הגן' ואת הירושלמי יבמות עם פירוש בית יהודה החליט להשתמש בזהות שאולה.

30. 'אנצילופדיה יודאיקה' כרך ז טורים 182-183.

31. מעניין הביטוי שהרב יקותיאל יהודה גרינוואלד בוכרונתו (ספר היובל הפרדס', ניו יארק תשי"א עמ' 347) מצטט מפי פרידלנדר שאמר לו בשנת תרס"ט בערך: "שאין ברצוני לעזוב את ארץ אונגאריה... וכבר עבר את כל הארץ...".

32. לפני כמה שנים שאלתי אותו ע"ז במכתב, אמנם לא קיבלתי מענה עד היום. בענין זה כתב אברהם שישא (במכתביו שבהערה 109): "הנושא פרידלנדר והיוף ענין אותי מאד מזמן. אף אספתי חומר מענין מקורי, מכתבים כ"י ממנו, וצילומים, וגם קונטרסים מקוריים ובצילום. בדעתי הי' לכתוב עליו...".

33. ראה לעיל גליון טו עמ' קעד-קעה.

34. הגאון רבי זוסמאן אליעזר סופר (תקפ"ט-תרס"ג), מחבר הספרים 'ילקוט אליעזר', 'המקנה' ועוד.

35. ראה לעיל גליון כד עמ' ריב-ריג.

36. 'שערי חומת ירושלים' שער א.

"איזה שנים שימש ברבנות במילהיוזען"

"מילהיוזען"³⁷ (בערך בשנים 1888-1895) [תרמ"ח-תרנ"ה] - כבר הועתק לעיל מ'המליץ' שפרידלנדר "כתב כי היה לרב ראשי בעיר מילהיוזען". ב'המליץ'³⁸ פורסמה מכתבו של פרידלנדר מחודש אייר תרנ"ב שעליו הוא חותם: "הצעיר שלמה ליב ד"ר פריעדלענדער ראב"ד מחבר פי' 'חשק שלמה' על ש"ס תוספתא". גם כשהגיע לוואיטצען בשנת תר"ס הוא סיפר ש"זה איזה שנים שימש ברבנות במילהיוזען באשכנז"³⁹. בשערי התוספתא סדר זרעים ונשים שיצאו לאור בפרעסבורג תרמ"ט-תרנ"ב חותם פרידלנדר על השער: "בתוך עמי אני יושב פה ק"ק מילהיוזען בעלזאס המדינה".

לאמיתו של דבר כבר העיר ריטר¹⁸: "פרידלנדר אינו רב עכשיו ואף פעם לא היה רב בעבר", ובמקום אחר הוא מפרט⁴⁰: "שקר גמור, מימיו לא הי' שם לא רב ולא דיין לא מורה ולא מלמד". ואכן מהערך 'מילהיוזען' שב'ג'ואיש אנציקלופדיה' כרך 9 עמ' 106-105, שהופיע בשנת 1907, אנחנו לומדים שמספר היהודים בעיר באותו תקופה היה 2,400 (מתוך 89,118 כלל התושבים). משנת 1873 כיהן ברבנות העיר הרב ד"ר שלמה מאאק, ואחרי פטירתו בשנת 1898⁴¹ מילא את מקומו ד"ר פליקס בלוס⁴². בשנת 1892 בנו עוגב בבית הכנסת, שפעל בשבתות וחגים, אבל לא ביום כיפור. מכל זה נוכל ללמוד על מהות העיר מילהיוזען שברבנותו התפאר פרידלנדר, ואנו לומדים גם שפרידלנדר לא כיהן שם כרב ראשי וכדומה.

ב'המליץ' הועתק גם מה שפרידלנדר הודיע ש"הוא מקבל שכר רבנותו שנים עשר אלף מארק לשנה", אבל שוב התברר שחי שם בעניות, "תחת עליות מרוחים יגור בחדר קטן". על הדוחק שבו הוא חי במילהיוזען אנו לומדים גם מהסיפור הבא. בשנת תרנ"ב נסע פרידלנדר לפאלטאווא על-מנת לשלוח ידו במסחר. במשך שהותו שם הוא הציג את עצמו בשם חדש: ד"ר ווייס. "ובתוך כך נמצא מכתב שכתב הד"ר ווייס לאשתו היושבת במילהיוזען יודיקא שמה, כתוב בשפת אשכנז, ובו הוא שופך לפניה שיחו כי הוא תופר בבית אחד החייטים בשכר 20 קאפ' ליום... גם יודיע לה ששלח מוויטעבסק בזקיפת פרען סחורה ע"ס 500 ר"כ, ומביע את געוועי לבניו...⁴³ מבליג על יגונו לבלי העציבה ומבטיחה כי הוא מתפלל בעדה אל ד' להחלימה ממחלתה, ומדבר א[ו]דות מסחרו בוויטעבסק וילמוד אותה איך להתנהג עם הסחורה, ואם תמצא למענו איזה עסק ישוב, אך נחוץ לו לזה 50 רובל, ואם לא תשלח לו הכסף למה יבוא לקחת בלעה מפיה"⁴⁴.

37. העיר נמצא בין שטראסבורג לכאול. פעם זה היה בתחומי גרמני, היום זה בצרפת.

38. ט"ז אייר תרנ"ב עמ' 1.

39. ראה לעיל גליון יד עמ' סו.

40. 'הקול' ('יל בווארשא) א' דר"ח אייר תרס"ח, גליון 15 עמ' 116.

41. מתוך תמונת מצבתו שתח"י אפשר לדעת שהתחיל לכהן ברבנות במאי 1873 (אייר תרל"ג). תאריך פטירתו לא ברור, שהרי בפנים נמסר מפי ממלא מקומו שהוא נפטר בשנת 1898, אבל על מצבתו נראה שהוא נפטר ביום ב' י"ח טבת תרנ"א, אבל התאריך הלועזי רשומה כ-31 לדצמבר 1890, שזה רק ביום ד. התמונה לא ברורה, ועל כן התאריכים שהעתיקתי ממנו, הם בספק.

42. מחבר הספר (בצרפתית) 'הסנהדרין בירושלים' (שטראסבורג 1889).

43. מדברי אז"ר ב'המליץ' י"ד ניסן תרנ"ב עמ' 5.

44. שם גליון ו' תמוז עמ' 2. קטעים מהמכתב בגרמנית נעתקו שם, ראה לקמן.

עדויות מוכיחות שבמילהויון ניסה פרידלנדר לשלוח ידו במסחר. ב'המליץ'⁴⁵ נזכר מכתבו 'מיום ועש"ק נצבים תרנ"א לש"ב חיים חיימזאהן (מבאריסאוו), בו ידבר על ספרו ועל מסחר בעורות מעובדים ובלתי מעובדים". מוסיף ע"ז הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד בזכרונותי⁴⁶, שהיו בידו "מכתבים משרי הפלך מעיר מילהויון בגרמניא ששם גר י"ד שנים בתור סוחר דגים". ולפי זה ניתן גם לקבוע שהיה גר במילהויון בערך בשנים תרמ"ו-תר"ס⁴⁷. נראה שהרוויח כסף גם ממכירת כתבי-יד 'עתיקים'⁴⁸.

נושא נשים על נשיו

באותו תקופה נתפרסם ב'המליץ' "ההנהגה הבלתי ישרה" של פרידלנדר שהוא נושא נשים על נשיו⁴⁹. ובהקשר לזה פירסם אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (אז"ר - 1854-1945) את תיאורו של פרידלנדר⁶: "...שנות האיש כשלשים ושנים, קומתו ממוצעת, זקנו קטן ושחור, מבטו מוזר וכמו מביט הוא מתחת למצחו... מדברותיו בשפת אשכנז במבטא הליטאים...". ב'המליץ' (שבקטע הבא) הוסיפו עוד פרט לתיאור זה: "...מדברו בשפת אשכנז, וכאשר יתרגש בדברו ידבר חציו אשכנזית וחציו זשארגאן, ושגורים מאד על שפתיו המלות 'דינגס' 'ניקס'. בבואו בין בני ישראל אחינו ירבה לדבר דברי תורה, ומבזה מאד את הרבנים והסופרים ברוסיה (כמובן על כי יגלו תרמיתו ברבים). בכלל נקל מאד להכירו על פי השקרים והגוזמאות אשר בהם יתפאר".

ב'המליץ' מי"א שבט תרנ"ד⁵⁰ ישנו⁵¹ דיווח על סיפור דומה למה שקרה בפאלטאווא: "בסוף שנת תרנ"ג בא איש אחד לעיר איידטקהנען (פרוססיה המזרחית) בתור סוכן לבתי מסחר הגדולים בלייפציג ופאריז בשם שלמה אליעזר⁵² פריעדלאנדער ממילהויון בעלזאס, ויחל לסחר בשערות סוסים ובצמר רחלים ויקנה גם עורות בלתי מעובדים...". ראה שם המשך הסיפור, ומסיים: "והמעגן עזב את ארצנו וגם את עיר איידטקהנען ביום ה' י"ב טבת ועקבותיו לא נודעו". והועתק שם מכתב מהרב ד"ר מאאק ממילהויון: "הוא התחסד פה ימים רבים, עד אשר נגלו כל מעשיו הטובים. והוא עזב פה אשה וארבעה ילדים רכים, האשה עושה כל עבודת פרך, למען השתכר אל צרור נקוב, יחד עם זה תומכות בימינה משפחות אחרות עושות צדקה בכל עת, למען תוכל להתפרנס ולכלכל ילדיה".

"ווייטצען (1900-1902) [תר"ס-תרס"ב] - הרב קאצבורג מוויטצען כותב⁵⁷ שפרידלנדר "הזה בא כאן מארץ אשכנז וקבע אוהלו פה". וכך הוא כתב בחדש איר תר"ס ביתל תלפיות⁵³: "...האברך הה"ג מהו' שלמה יודא פריעדלענדער, יליד רוסי'..."

45. ר' תמוז תרנ"ב עמ' 2 מס' 1.

46. דלעיל הערה 30, עמ' 348.

47. וזה גם מתאים למה שפרידלנדר כתב בתחילת שנת תרס"ו (לעיל גליון יא עמ' קנה): "כי הנני בלי כהונת רבנות זה ששה שנים", הרי לדבריו הוא שימש ברבנות (מילהויון) עד שנת תר"ס.

48. ראה לעיל גליון מה עמ' קצב-קצד.

49. ראה בארוכה לעיל גליון יד עמ' סט-עא.

50. עמ' 7-6.

51. העירני לזה ר"י מונדשיין.

52. זהו המקום היחיד שהוא נזכר בשם הזה. בשאר המקורות הוא נקרא: "שלמה ליב" או "שלמה יאודה".

53. עמ' 180. ראה עוד לעיל גליון יד עמ' סו.

ועתה תקע אהלו פה". בשנים תר"ס-תרס"א - מתחיל מגליון [תחילת] ניסן תר"ס - פירסם פרידלנדר כמה מאמרים ב'תל תלפיות' שיצא לאור בווייטצען⁵⁴, וציון עליהם שמחברם "מפה", שגר בווייטצען. "אחר חג הפסח" תרס"א הוא ניסה לייסד ישיבה בעיר, אבל אין לנו הוכחות שאכן הצליח בזה⁵⁵. חשוב לציין שכבר באותו תקופה היה מי שחשד ביושר שלו, וכפי שכותב הרב אברהם פראנקל מבודאפשט⁵⁶: "אני הגבר עוררתי מיודעי מק"ק ווייטצען כאשר היה עוד באמנה אתכם על האיש הזה ושיחו כי זיפן וחושו על הכל".

"נמצא כי הוא יליד אונגארן" ושחרר מהכלא

ב'תל תלפיות'⁵⁷ כותב הרב קצבורג: "ממילהויזן הודיעו לנו כי עשה שם גניבה גדולה וזיוף שטרות וברח משם בשבת קודש", ומפורט יותר הוא כתב במכתבו להרב קמלהאר⁵⁸:

[בשנת תרס"ב] קבלתי מכתב מרבני אשכנז ובתוכו צורה (פאטאגראפי) של פריעדלענדלער עם אקטען של שרי המשפט המבקשים אחריו אודות גניבה שעשה. והרב הכותב כ' לי שביום שבת קודש ברח ונסע משם... והנה לא היה ימים מועטים ובא הנה פאליציסט חרש (דעקטיף)⁵⁹ ולקח את פ"ל עמו והיה אסיר בבית האסורים בבודאפעסט יותר מב' חדשים. ואחרי השתדלות הרבה מפה הוציאו ולא מסרו אותו לשרי משפט של מדינת אשכנז אחרי כי נחקר הדבר ונמצא כי הוא יליד אונגארן מחוז שארוש - אחרי כן הוכרח לעזוב את מקומינו בחרפה ובבוז... פירוש הדברים⁶⁰, אחרי שפרידלנדר ברח מרוסיא הוא הצליח להשיג שם וזהות כיליד הונגריה, והחוק ההונגרי לא הרשה להסגיר יליד המדינה לממשלה אחרת, ועל כן שיחררו אותו מהכלא. בנדודיו השונים בשנים הבאות, הוא נזהר כנראה לא לצאת משטח מדינת הונגריה, כדי שלא לעמוד בפני סכנת הסגרה למשטרת גרמניה⁶¹.

פרטי הזהות ההונגרי שלו מוסר לנו ריטר⁶²: "מסר לי פרופ' לוי ששם [במילהויזן] הוא היה רשום כפרידלנדר לדוויג שנולד ב-Hrabizke (מחוז Szekeső) בהונגריה". באם נצרף הפרטים שהרבנים ריטר וקצבורג מסרו נוכל לזהות את מקום הולדתו הפיקטיבי כהכפר בשם Szekesőalja שבמחוז Sáros, לא רחוק מהעיר בארדיוב

54. ראה לעיל גליון מד שם הערה 37.

55. ראה לעיל גליון יג עמ' קלו-קלח.

56. 'תל תלפיות' תרס"ח שם: "ויש בידי מכתב מראש המדינה [נשיא לשכת היראים, איחוד הקהילות האורתודוקסיות בהונגריה] הרב מה"ו אברהם פראנקל נ"י וז"ל אלי...". תרי"ט-תרצ"ו. ראה עליו בספר 'החתם סופר ותלמידיו' עמ' תקנב (לדבריו נולד רק בשנת תר"כ).

57. תרס"ח חוברת טו, עמ' ריד.

58. לעיל גליון מד עמ' קפה.

59. = בלש.

60. וע"פ הנאמר כאן יש לתקן מה שכתבתי שם הערה 39.

61. הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד בוכרונותיו (שבהערה 30) עמ' 347, מספר מה שאמר לו פרידלנדר "שאין ברצונו לעזוב את ארץ אונגאריה, כי שם מצא יהודים תמימים, וישרים, מאמינים לכל נוכל ורמאי, וכבר עבר את כל הארץ ואין לו איפה לברוח", אמנם עכשיו מתברר שעיקר הסיבה לא לעזוב את הונגריה היא, כדי שלא לעמוד בפני סכנת הסגרה.

62. במאמרו הראשון נגד הירושלמי, במוסף הספרותי של כתב-עת 'דער איירעאליט', מהתאריך 20 ליוני 1907 (ח' תמוז תרס"ז), גליון 25 עמ' 10. פרטים אלו נשמטו מהתרגום העברי של המאמר שהופיע ב'הקול' הנ"ל הערה 39, שם נאמר רק לשון סתמי: 'דר במילהויזן בתור יליד אונגארן'. וראה גם בדבריו שנעתקו בראש מאמרו זה.

(Bártfa) בסלובקיה של היום⁶³. במפקד של שנת 1910 נרשם שחיו בה 21 יהודים (מתוך 439 כלל התושבים)⁶⁴. יכול להיות שהזהות ההונגרי שלו כולה מזוייפת מתחת ידיו האמונות, אבל יתכן גם שהוא קנה או אימץ זהותו של יהודי מהכפר סקצ'ה.

ווערבויו, קלויזענבורג - לאחר ששעזב את וויטצען "שט בארץ, שמענו כי הוא מלמד בכפר קטן בזיעבענברגען" כך כותב הרב קצבורג במכתבו שם, וב'תל תלפיות'⁶⁵ הוא כותב: "וגם בזיעבענברגען אשר היה שמה אחרי היותו פה ג"כ כתבו לי הרבה רעות מהתנהגותו שמה". סתם ולא פירש מקום מגוריו, וננסה לעקוב אחרי זה לפי המסמכים שבידינו.

שישא אינו מזכיר את הערים ווערבויו וקלויזענבורג, אבל זה מפורש במכתבו הארוך של הרב צבי הלוי הרוויטץ⁶⁶, רבה של הרמאנשטאדט⁶⁷: "אחרי צאתו את העיר מיהלהויען התגורר בערים שונות וויטצען-ווערבויו-טעקענדארף... אמר לנטות אהלו בעיר קלויזענבורג ולמצוא שם מחיתו בתור מורה לשעות (שטודענגעבער) אך לא מצא מרגוע לנפשו להתישב שם בראותו כי יד"נ הרב הגאון דשם⁶⁸ נ"י לא חרד לקראתו ולא הטה אליו חסד...⁶⁹ ויגרש אותו מעל פניו ויצא בחרפה את העיר, ולא נראה עוד שם...". אין לנו תאריך מדויק על משך מגוריו במקומות אלו.

טעקענדארף⁷⁰ (1902) [תרס"ב] - שישא אינו מזכיר גם את זה, אבל זה מפורש במכתבו האמור של הרב צבי הלוי הרוויטץ, וגם יש לנו תאריך מדויק, שהרי במאמר שפירסם ב'וילקט יוסף', ט"ו אב תרס"ב⁷¹ נאמר: "המתגורר כעת בטעקענדארף [ז"ב]⁷²".

נאסאד (1902-1906) [תרס"ב-תרס"ו] - אחרי שעזב את טעקענדארף-ווערבויו-קלויזענבורג הוא עבר לגור בענטראדאם שבמחוז ו"בגלילות" העיר נאסאד. פרידלנדר כותב⁷³: "...הנני מדפיס את מכתב⁷⁴ הרב הגאון הישיש זצ"ל מענטערדאם אשר עמו דרתי ג' שנים, ואשר נתן לי חדש ימים לפני פטירתו⁷⁵, מלא כבוד ואהבה...". הגה"ק רבי אברהם יהושע

63. ולפי זה יש לתקן בדברי ריטר במקום "מחוז" צ"ל: "כפר", כי המחוז הוא "שארוש".

64. בשנת 1840 חיו שם 47 יהודים; בשנת 1880 חיו 19 יהודים (מתוך 397 כלל התושבים). ועדיין לא ברור מהו Hrabizke שריטר מזכיר. אמנם ישנו כפר במדינת צ'כיה בשם Hrabice, וגם המלה Hrabicke יש לו איזשהו משמעות בצ'כית (ועוד לא התברר לי משמעו בדיוק). בכל מקרה אין זה ביאונגארן מחוז שארוש". ובאם היה נולד בצ'כיה לא היה סיבה לא להסגיר אותו למשטרת גרמניה.

65. תרס"ח שם.

66. תרכ"ט-תרצ"ד, ראה עליו ביחכמי טראנסילוניה' עמ' 76.

67. 'תל תלפיות' ריש טבת תרס"ט עמ' סא-סב, 'שאלו שלום ירושלים' עמ' 96.

68. רבי משה שמואל גלאזנער (תרס"ו-תרפ"ה), בעל 'דור רביעי' שו"ת ועמ"ס חולין. ראה עליו ביחכמי

טראנסילוניה' עמ' 38-40.

69. כאן הוא מספר בארוכה מעשי היוף שלו נגד הגאון רבי יונתן אייבשיץ.

70. לא רחוק מהעיר סאטרעגן.

71. (באניהאד, הונגריה) שנה ד' קונטרס כא, סי' קצח.

72. = זיעבענברגען.

73. לעיל גליון ט עמ' קפא. יש להשלים את שם הנמען ע"פ צילום הכת"י: "מעלת כבוד ידידי ורומי הרב המואה"ג [?] חו"ש ממשפחת אפרתים גאוני עולם כש"ת מו"ה יעקב סופר הני"ו".

74. הכוונה כנראה להסכתו מכ"ט ניסן תרס"ד לירושלמי יבמות, ונדפס שם בראש הירושלמי.

75. הרב לעוו נפטר ביום י"ח שבט תרס"ה. בספר 'גדולת מרדכי', שהוא ספר תולדותיו, ניו יארק תשנ"ג, עמ' צד נרשם יום פטירתו כ"ח שבט תרס"א, אמנם המסמכים שנדפסו שם עמ' קפח (מתאריך י"ד בשלח ו"ב שבט) תרס"ה,

פריינד רבה של נאסאד-ענטראדאם⁷⁶ כותב⁷⁷: "עשה מעשים מכוערים פה קהלתינו", וכנראה שזה היה הסיבה על עזבו את נאסאד.

"ולבסוף בסאטמאר משנת 1906" - ביום בדר"ח אלול תרס"ה כותב פרידלנדר⁷⁸: "וכבר עזרני ה' לבא הנה, זה כשני ירחים, בתור עוזר להרב האב"ד כי חולה הוא, ואקודה לשבת פה במנוחה יותר מכפי אשר ישבתי בק"ק נאסאד", ומכאן שבחודש תמוז עזב את נאסאד ועבר לגור בעיר סאטמאר. באותו זמן בערך הופיע גם הירושלמי מס' יבמות עם פירושו 'חשק' שלמה⁷⁹.

בתקופה זו הוא דמיין לעצמו שהוא ה"עוזר להרב האב"ד כי חולה הוא", אמנם בסוף חודש ניסן תרס"ו הוא עבר דירה בתוך העיר סאטמאר לאזור הנקרא "סאטמאר כרמים" וכעבור זמן, בתאריך "יום ב' ו' חנוכה תרס"ז" הוא חתם בפעם הראשונה: "הצעיר שלמה יאודה ס"ט פל אב"ד וחכם דפה"⁸⁰. וכבר הערתי⁸¹ ש-Szatmár-hegy אינו אלא ישוב קטן ליד העיר סאטמאר ושייך אליה מבחינה מוניציפאלית (דואר וכיו"ב), ורק בדמיונו של פרידלנדר היה זה עיר בפני עצמו שהוא מכהן בו כרב⁸²!

בהיותו גר בסאטמאר, בחודש טבת תרס"ז⁸³, פירסם פרידלנדר את הכרך הראשון מהירושלמי לסדר קדשים, מסכתות חולין ובכורות, ובתחילת שנת עת"ר⁸⁴ פירסם את הכרך השני מהירושלמי לסדר קדשים, מסכתות זבחים וערכין. הגאון רבי יואב יהושע וינגרטן (תר"ה-תרפ"ב), בעל 'חלקת יואב', מרמז שלדעתו פירסום הירושלמי "נוגע הוא להרבות הין"⁸⁵. פרידלנדר בעצמו אמר דברים עד"ז, בשיחה עם הגאון רבי יוסף צבי

שהיה לפני פטירתו) ועמ' קצב (מתאריך 'א' תרומה [אדרי"ח אדר] תרס"ה". מאחרי פטירתו) מוכיחים שהוא נפטר בשנת תרס"ה. גם י.י. כהן ב'חכמי טראנסילוניה' עמ' 135 טעה כשרשם את תאריך פטירתו: י"ח שבט תרס"ד. עוד הוכחה לזה משמש ההספד (שצוין ב'חכמי טראנסילוניה' שם) על הרב לעזר שספר 'דוראי השדה' (דייטש), דרוש לו' אדר תרס"ה, דף מט ע"ב. שוב הופיע 'קונטרס זכרון אבותינו - קורות והצלת הבית החיים היהודי בק"ק אינטערדאם - לושקא, רומעניע', תשס"ה, והעירו ע"ז בעמ' 6 ובעמ' 86 מס' 42 ובהערה. לדעת מחברי הספר תאריך פטירתו הנכון: כ"ז שבט תרס"ה. תמונת מציבתו נמצא שם עמ' 35 מס' 42, אמנם שמעתי שתאריך פטירתו שבתחית המצבה תוקן כשיפצו את המצבה, ואין משם ראיה.

76. תרס"ו-תרצ"ב, ראה עליו ב'חכמי טראנסילוניה' עמ' 194.

77. נעתק לעיל גליון כד עמ' רכ הערה 580.

78. לעיל גליון יא עמ' קנג.

79. ראה לקמן.

80. ראה לעיל גליון יג עמ' קנב והערה 262.

81. לעיל גליון יב עמ' קנו הערה 89.

82. וראה לעיל גליון מה עמ' קצה.

83. ראה לעיל גליון יג עמ' קלה.

84. ראה לעיל גליון מד עמ' הערה 43.

85. במכתבו שנרפס ב'שאלו' עמ' 12. וראה לעיל גליון טו עמ' קפ מדברי הגר"ע יוסף: "וכלם קנו ממנו ונתעשר". וב'תל תלפיות' גליון חצי אב תרס"ח עמ' רטו מתפלפל העורך בטענה שהביאו לקיום הירושלמי: "מה לו להוציא ירושלמי סדר קדשים, הלא היה יכול להוציא חיבור עם חידושי תורה", ולדעת העורך זה טעות, כי אדרבה 'בהוצאת הירושלמי קדשים יקפצו עליו זבינא מכל העברים'. ולהעיר מנימוקי של פרידלנדר, כשנתגלה שהוא זייף קמיע על-שם רבי יונתן אייבשיץ - ומצוטט במכתבו של הרב צבי הלוי הרוויטץ (הג"ל הערה 66) עמ' סב ועמ' 97: "אני בעצמי עשיתי אותה בחריצות ואומנת היד נפלאה, למען הראותכם חריצות ידי בכל חכמה ומלאכה". והכותב שם לפני זה מתאר את סיבת זייף הקמיע: "גמר בדעתו להביע את הרה"ג הנ"ל נ"י בהראות אותו את גדלו ורוב עשרו בתורה ובחכמה... עתה יקרבו הרב כמו נגיד ויתרפס לפני, כי הראתו את עוזו גבורתו...".

דושינסקי (מי שהיה לימים אב"ד של העדה החרדית בירושלים)⁸⁶: "...דמיטי שאדפיסם ואזכה ע"י דבר זה לרכוש רכוש למען אשב על-התורה בהרחבת הדעת, אמנם אחרי רנן אי שכמעט כולם נשארו אצלי ולשוא הי' כל יגיעתי...".

הגאון רבי מאיר דן ב'שאלו שלום ירושלים'⁸⁷ תמה על הגאון רבי רפאל גורדון, מחבר ספר 'נחל עדן', על שמצא לנכון להגן בחריפות על פרידלנדר והירושלמי קדשים שלו. כתוצאה מכך הביע רבי מאיר דן את השערותו שלרבי רפאל יש חלק בחיבור הירושלמי⁸⁸: "חבר הוא לאיש משחית... היה זמן שחשבתני בטח שהרב מוואלישקאו הוא בעל דבר ולא עד... היה בעיני ברור גמור שהוא שותף לח[ב]ור הירושלמי..."⁸⁹.

מעניין להעיר שגם אנשים שהכירו את הרב גורדון האמינו כנראה שהוא בעצמו זייף את הירושלמי, יעיד ע"ז משי"ב ידידיה אפרון בספרו "אמדור, מיינ געבוירן-שטעטל"⁹⁰, אחרי שהוא מספר על הכירו את רבי רפאל אחרי נישואיו לבת עשיר מאמדור שליד גראדנא, ומתאר את גאונותו העצומה, וגם את בנו העילוי הכיר מאז למדם יחד בישיבת אמדור, הוא כתב (בתרגום מאידיש): "אחרי שעזבתי את אמדור"⁹¹ הוא גילה את הירושלמי לסדר קדשים, ועם זה הוא הסעיר את כל ליטא. אבל הוכיחו שזה היה יצירה שלו ולא את המקור שכבר אבד מיד אחרי תקופת גאוני בבל. בכל מקרה זה היה צעד גאוני נועז מצדו של ר' רפאל לערוך את הירושלמי הנזכר...", מהסגנון אנו רואים שלא הכיר מקרוב לא את ספרו של רבי מאיר דן בפרט ולא את כל פרשת הירושלמי בכלל, שהסעיר את כל העולם היהודי במזרח אירופה, ולא רק את ליטא, וכנראה שהמידע הגיע אליו ממכרים במכתבים וכיו"ב, והם אלו שמסרו לו שרבי רפאל חיבר את הירושלמי.

הירושלמי יבמות כהכנה לירושלמי קדשים

במכתבו של פרידלנדר⁹² שכתב בהיותו גר בענטראדאם, כנראה י"ז אדר ב' תרס"ה⁹³, נאמר:

באתי ביום הפורים לביתי, והתחלתי לעבוד עבודתי הדפסת הירושלמי, והנה חסר בהירושלמי דפוס זיטאמיר שלי איזה דפים, לכן אבקש את מכת"ר שילוח לי על איזה ימים את הירושלמי שלו דפוס זיטאמיר דהיינו חלק 'סדר נשים'...

86. 'עוד יוסף חי', כתבו אחיו הרב משה מרדכי דושינסקי, ירושלים תש"י, עמ' קע.

87. עמ' 102.

88. וראה משי"ב לעיל גליון יד עמ' עה הערה 354 ו'ישורון', ו, אלול תשנ"ט, עמ' ערה.

89. אמנם שם עמ' 104-103 הוא חוזר בו: "אמנם עתה אחרי ישוב הדעת הראוי אני חוזר מהחלטתי, ואען ואומר כי סיבת עקת הר"ר גורדון יוכל להיות היות מפאת שני טעמים, אחד מצד עבד אינש לאחזיקא דבורא, וכיון שבמשקל ראשון היה נראה לו שהוא ירושלמי... יש ליתן עוד טעם שהרב הזה רצה להתפרסם בעולם ולעשות לו שם בגדולים, ידע כאשר יעמוד לימין פ"ל או יכריו עליו שהוא המיוחד בין גאוני רוסיא...".

90. בואנס איירס, 1973, עמ' 65. העירני לזה הרב נחום גרינוואלד.

91. בשנת תרנ"ה עברו הכותב וכל בני משפחתו לגור בכפר יהודי חקלאי בארגנטינה.

92. לעיל גליון ט עמ' קעח.

93. בתאריך האגרת נאמר רק: "יום ו' עש"ק תרס"ה", אבל נוכל לקבוע את התאריך המדויק על יסוד הנאמר באגרת: "באתי ביום הפורים לביתי", והרי פורים חל באותו שנה ביום ג', וע"כ יש לשער שהמכתב נכתב ביום ו', י"ז אדר ב תרס"ה.

ומזה אנו יודעים שתחילת ההדפסה החלה רק באמצע אדר ב' 94. תאריך הסכמתו של הגאון מבאניהאד, הגאון רבי אליעזר דייטש, בעל שו"ת 'תבואת השדה', הוא י"ט סיון תרס"ה, ולפי זה נוכל לקבוע שהירושלמי יבמות הופיע - לא לפני אמצע חודש תמוז של אותו שנה, בתקופה שבו הוא עבר לגור לעיר סאטמאר⁹⁵.

מיד עם הופעת הספר שלח פרידלנדר עותקים ממנו להרב הניאולוגי לף בסגד. ובאגרת מיום בדר"ח אלול תרס"ה כותב הוא ללף⁹⁶:

אתכבד בזה לשלח למכ"ת הרמה שלשה ספרים מן התלמוד ירושלמי אשר אני מו"ל... וכבר נגמר עוד מן חלק השני דהיינו מסכת כתובות-נדריים עשרה באגען... והנה השגתי בע"ה ירושלמי כת"י מסכת חולין-בכורות וחצי מסכת מנחות (כי החצי הראשונה עד פ"ה בלוע) ואקוה אי"ה להשיג כל מסכת זבחים מנחות במלוא, וכבר התחלתי מלאכתי לבאר ולפרש מסכת חולין ולהכינה לדפוס אך רק אם חכמינו יאמצו את כחי לתת לכסף מוצא...

גם לפרופ' שכטר בניו יארק שלח פרידלנדר עותק מהספר. ובאגרת מיום כ' תשרי תרס"ו כותב הוא לשכטר⁹⁷:

רב נכבד! ע"י זה הפאסט שלחתי למ"כ⁹⁸ עקס⁹⁹ א' והוא מסכת יבמות מן תלמוד ירושלמי אשר אני מו"ל... וכעת נגמר כבר מן הכרך השני מסכת כתובות-נדריים לערך 3/4 ואחר חודש ימים יעזב מכבס¹⁰⁰ הדפוס... אבל כעת אגה ה' לידי כת"י ירושלמי ס' קדשים... וכבר העתקתי מסכת מנחות, חולין, בכורות, (והסוף מ' ערכין וכו' קרוע) אך מסכת זבחים לא עלתה בידי עדינ[ן] להעתיק אף שורה. אבל אקוה כי סוף כל סוף יצליח ה' בידי זאת.

מקריאת המכתבים מתקבל הרושם שעיקר המכוון בשילוח הירושלמי יבמות הוא כדי שיוכל להודיע להם שהוא עומד לפרסם את הירושלמי קדשים ושהוא מבקש את עזרתם. ולא עוד אלא שאפשר להוכיח שמטרת הדפסת הירושלמי יבמות אינו אלא הכנה שיקל עליו להדפיס את הירושלמי קדשים:

כבר על דף ה'שער' של הירושלמי יבמות הוא מציין את שמו: "שלמה יאודה ס"ט מכונה פריעדלנדר", הוא מכריז ואומר שאין הוא "פרידלנדר" אמיתי, וזה רק הכינוי

94. אמנם מסתבר שכבר בשנת תריס עבד על הפירוש למס' יבמות, ראה 'תל תלפיות' גליון [תחילת] ניסן תר"ס עמ' 163-164 מאמרו לבאר דברי הירושלמי ריש פרק א דיבמות, שנכלל אח"כ (בקיצור) בפירושו דף ג סוף ע"א. וראה גם שם גליון תמוז עמ' 226-223 לבאר הסוגיא בבבלי (ירושלמי) יבמות ק"ט, ב: "הכל תלי" במול. בסוגיות] המפורסמ[ות] ללומדי הישיבה כבר הלכו כמו נמושות ונמושי דנמושות, בעוד אשר נעזב העיון והחקירה בשאר שיטות השי"ס כמעט לגמרי, ובאמת תורת אל חי רחבה מני ארץ ועמוקה מני ים על כל אפיקי השי"ס. הנני מציע ענין אחד אשר גם לומדי מסכת זאת עברו עליה בשתיקה ונראה מה שיחנן ה' אותי... הנה הצעתי י' קושי' עצומות וחמורות בענין שאף גדולי הלומדים עברו עליו בלי עיון, ובאמת דיני עדות אשה הם מקצנ[ו]ע גדול בתורה וכמה הלכתא גבירתא איכא למשמע מיני, ועתה אשיב מה שני' לענ"ד...". וראה מה שכתב בפירושו לירושלמי דף קנ ע"ב.

95. ראה לעיל. מעניין שבירושלמי עצמו אין שום רמז למקום בו גר המחבר והמור"ל.

96. לעיל גליון יא עמ' קנב-קנג.

97. שם עמ' קנד.

98. = למעלת כבודו.

99. כלומר: עותק.

100. כ"ה במקור.

שלו, כיון שהוא "ס"ט" כלומר ספרדי טהור. וכך הוא גם חותם באגרות ללף ולשכטר¹⁰¹: "הצעיר שלמה יודא ס"ט הספרדי". וכי מה זה יעזור לו מוצאו הספרדי בהדפסת הירושלמי יבמות?¹⁰² אין זאת אלא הכנה להדפסת הירושלמי קדשים, עובדת היותו ספרדי ושורשיו שבאיזמיר הם אלו שהביאו לגילוי הכת"י הנפלא שעוד רבות ידובר בו.

ואדאתן להכי נוכל לקבוע את התאריך המדויק שאז נתרקמה במוחו של פרידלנדר תוכנית פרסום הירושלמי קדשים. פרידלנדר כותב ב'קול קורא'¹⁰³ וב'מבוא' לירושלמי שהידיעה הראשונה על מציאת כת"י הירושלמי הגיע אליו בשנת תר"ס, ובשנת תרס"א זה אכן נמצא, "וביום כ"ח כסליו לשנת תרס"ב בא הכת"י לידי". והנה למרות שמאוחר יותר התברר שכל הסיפור הזה אינו אלא בדיה, אבל אפשר לשער שגרעין האמת שבסיפור הזה הוא שבערך בתקופה ההיא התחיל פרידלנדר לעבוד על הירושלמי קדשים. ההוכחה לזה הם מאמריו בדברי תורה שהופיעו ב'תל תלפיות' בשנים תר"ס-תרס"א, מתחיל מגליון [תחילת] ניסן תר"ס עמ' 163, שבו הוא מכריז בפעם הראשונה שהוא ספרדי. רשום בו שם מחברו: "הרבני הה"ג מהו' שלמה יודא פריעדלענדער ס"ט מפה"¹⁰⁴. ועד"ז הוא חותם ב'מודעה' שפירסם ב'אללגעמיינע יידישע צייטונג' בגליון א אדר תרס"א¹⁰⁵: "הצעיר שלמה יודא בהגאון מהר"ן זצ"ל ס"ט פריעדלענדער". והרי ברור שכל עיקר היותו ספרדי היה אך ורק לצורך גילוי כתב-יד הירושלמי קדשים באיזמיר.

הנה נשאלת השאלה: באם יש לו כבר בידו את הכת"י של הירושלמי קדשים מאז שנת תרס"א, למה הוא מפטיק את עבודתו בגילוי המרעיש והגדול הזה ועוסק בדבר קטן ממנו, ביאור ופירוש הירושלמי יבמות? אין זה אלא שפרידלנדר השתמש בירושלמי יבמות כדי לרכוש את לב הרבנים ואת אמון אנשי המדע וקהל הקוראים שגאון גדול וחוקר דגול עומד לפנינו, ועל יסוד זה הוא בא לפרסם את הירושלמי קדשים. ואכן רואים בהסכמות לירושלמי קדשים שכולם מזכירים לשבח את הירושלמי יבמות.

דבר מוזר הוא לכאורה ריבוי ההסכמות לירושלמי יבמות¹⁰⁶: 12 הסכמות נדפסו בראש הספר¹⁰⁷ ועוד רשימה ארוכה של 46 רבנים מהונגריה שנתנו הסכמותיהם ל"מפעל הכביר הזה", אבל לא נדפסו "מפני הוצאות הדפוס". אבל בידוענו שהירושלמי יבמות אכן אינו אלא הירייה הראשונה ל"מפעל הכביר הזה" של הירושלמי קדשים ובו רצה

101. לעיל גליון יא עמ' קג, קה.

102. אבל אין להתעלם שהיותו ספרדי עזר לו קצת גם בירושלמי יבמות, שהרי זה מסביר קצת איך הגיעו אליו "עשרים וששה ספרי ירושלמי... מעוטרים בהגהות גאונים מפורסמים רובם ספרדים עלי גליון" שבהם השתמש בקביעת נוסח הירושלמי.

103. גליון יא שם עמ' קג.

104. ועד"ז בהמשכו של המאמר בגליון [סוף] ניסן עמ' 168. וראה עוד גליונות [חצי] אייר עמ' 195 ותמוז תר"ס עמ' 223, גליונות ריש שבט תרס"א עמ' 91, חצי שבט עמ' 107, ריש אדר עמ' 127, חצי אדר עמ' 144, חצי ניסן עמ' 170.

105. לעיל גליון יג עמ' קלח.

106. לשני כרכי התוספתא שהוציא לאור בשנים תרמ"ט-תר"ן אין אף הסכמת רב!

107. בעותק מהירושלמי שבספריית חב"ד אין כל הסכמות. וכנראה ששתי המהדורות שימשו קהלי-יעד שונים: הרבנים קיבלו עותק עם הרבה הסכמות ואנשי מדע קיבלו עותק בלי כל הסכמות. וראוי לציין למכתבו של הרב קצבורג (לעיל גליון מד עמ' קפה): "כאשר הדפיס ביאורו על ירושלמי יבמות הפיץ איזה עלה עם הסכמות על פירושו, שמוזה משמע שפרידלנדר הדפיס את ההסכמות גם ב"איזה עלה" נפרד, והיה מצרף אותם רק לעותקים מסוימים כדי להרשים אותם.

פרידלנדר לגדל ולפאר את שמו כדי שיתקבל ברצון הירושלמי קדשים, הרי אז הדבר הרבה יותר מובן.

סוף ימיו של פרידלנדר

לאחרי שוך פרשית הירושלמי המשיך פרידלנדר להרבות בנסיעות מעיר לעיר וממדינה למדינה, היה דורש ברבים, וכנראה שמזה היה מתפרנס¹⁰⁸. וכבר ציינתי לעיל¹⁰⁹ מה שהעיד ש"ב הרב עמרם גרינוואלד שפרידלנדר היה בידידות רבה עם דודינו הגאון רבי אליעזר דוד גרינוואלד, בעל שו"ת 'ק'רן לדוד', היה מרבה לשוחח אתו בדברי תורה, והיה שוהה אצלו שעות רבות!

ובקשר לזה אעתיק קטעים מתגובתו להנ"ל של הרבני ר' אברהם שישא מלונדון, שבו מגלה פרטים חשובים נוספים אודות פרידלנדר בסוף ימיו¹¹⁰:

גם לי יש סיפור שהוא היפכו מן הקצה אל הקצה. בודאי שמע ידידי שמו של ר' געצל ברגר זצ"ל. ה' עשיר אדיר ובעל צדקה גדול פה בלונדון. היה תלמיד חכם גדול ותלמידו של הרה"ג ר' יהודה גרינוואלד זצ"ל בצעירותו בסאטמאר. וסיפר שהוא זוכר אותו בבהירות. הוא התפלל יום יום בבית המדרש (לא בבית הכ"ג) היה עומד בקביעות במקום מיוחד מאחורי הבימה. הוא בא לביהמ"ד בדיוק לזמן התפילה ומיד אחרי התפילה עזב. מעולם לא התערב עם איש ולא שח אף פעם עם אחד מהבחורים. ככה יעשה (איוב) כל הימים. כל הבחורים הכירו אותו, ואף איש לא דיבר עמו. שאלתיו האם היה להרה"ג מהר"י ג"ו זצ"ל הרב יחס עמו. זה לא ידע, אבל הוסיף שאילו היה כן היו משיחים על זה. ה' נחשב כאיש מוזר. כמובן שנשנתנו העתים - בין שתי השמועות 'שבעל פה'. ר' געצל זכר אותו, עוד מלפני המלחמת עולם הראשונה¹¹¹, כאשר היתה עוד ענין הזיופים ענין שיחה בין הבריות ומחלוקת בין מביני דבר. אבל בימי הרה"ג רא"ד זצ"ל גרינוואלד כבר לא היה הענין על סדר היום¹¹².

פרידלנדר בעצמו מתאר תקופה זו שבסוף ימיו באור חיובי¹¹³:

מלפנים רב אב"ד בק"ק סאטמאר-כרמים, ומפני המלחמות הוכרחתי לברוח משם, והנני דר פה בתור רב פרטי, ות"ל בני מחזיקים אותי בכבוד.

אין צריך לומר שמלחמת עולם הראשונה לא שינתה כלום ברבנותו של פרידלנדר, אבל זה היה לפרידלנדר הסבר טוב על כך שאין הוא משמש לא בתור "רב אב"ד", ואף לא בתור "עוזר להרב". הרבה יותר נכון תיאורו של י.י. כהן בספרו 'חכמי

108. ראה בארוכה לעיל גליון טו עמ' קע-קעג.

109. גליון ח עמ' קפ-קפא.

110. במכתביו לר"י מונדשיין מיום ה' מו"מ ויום א' ראה, כ"א מנ"א תשנ"ז.

111. העירני אחד מבני משפחתי (הריצ"ג) שאין זה מדויק כ"כ, שהי ר' געצל הגיע מגליציה לסאטמאר בתור ילד יתום רק בתקופת מלחמת העולם הראשונה.

112. בעל שו"ת 'זכרון יהודה' היה רבה של סאטמאר עד לפטירתו ביום י"ט אדר תר"פ, ואז מילא את מקומו בעל

שו"ת 'ק'רן לדוד' עד לפטירתו ב"ח סיון תרפ"ח.

113. לעיל גליון מה עמ' רז.

טראנסילוויניה¹¹⁴: "רש"י פרידלנדר נפטר בסאטמאר... כשהוא נשכח כמעט מלב ומתפרנס מתמיכת בתו"¹¹⁵.

המשך מפעל התוספתא והירושלמי

נוסף על ריבוי הנסיעות שלו מעיר לעיר והדרשות ברבים, חזר פרידלנדר לעבוד על התוספתא וגמר לערוך אותו עם פירושו, וכפי שכותב שנה לפני מותו, ביום כ"ז שבט תרפ"ג¹¹⁶: "הכל מוכן לדפוס זה ששה שנים, ולדאבון לבי אין בכחי להדפיסה, כי הוצאות ההדפסה... עלתה למעלה ראש".

ניתן לשער שהידיעה דלקמן, מפי כתבו של פרופ' משה עסיס¹¹⁷, קשור גם כן לתקופה זו בחייו:

לפני שנים אחדות נתגלגל ארצה כ"י ובו המסכתות מנחות ותמורה (כנראה מועתק מהטופס של פרידלנדר), וכן מסכת ברכות מתלמוד ירושלמי 'מהר' תנינא'...

משמע שאחרי שפרידלנדר גמר עבודתו על הירושלמי קדשים, הוא הגה רעיון "מהדורה תנינא", עיבוד של כל תלמוד הירושלמי הקיים עם הוספות ותיקונים, והספיק לגמור את מס' ברכות. דיברתי עם בני המשפחה, שאצלם נמצא הכת"י, ומתברר שסבם רב באחד הערים בליטא מאד שמח לקראת הירושלמי לסדר קדשים, ולא היתה לו סבלנות לחכות עד שיצא לאור בדפוס, ועל כן הוא שלח שליח לפרידלנדר והלה העתיק בשבילו את המשך הירושלמי שהיה אז מוכן, לאחרי פטירתו הגיעה אלמנתו לאה"ק עם הכת"י הזה אתה, והוא נמצא היום בגנזי המשפחה.

שוב הפנה אותי פרופ' עסיס למאמרו של העיתונאי והסופר נח זבולוני (תר"ע-תשס"ד): "ירושלמי לקדשים", ב'טורי ישרון' משנת תשל"ד¹¹⁸:

לפני זמן מה התגלגל לימוסד הרב קוק' בירושלים כתב יד צפוף באותיות זעירות המכיל 250 עמוד, על יתר מסכתות קדשים והן מנחות תמורה. הביא את כתב היד איש כפר הרואה, מר יוסף פודרוב (בן-ארי), הטוען כי אביו המנוח הרב אריה לייב פודרוב מעיר מרץ בליטה, העתיק את הירושלמי על מנחות ותמורה מתוך כתב יד של הרב יצחק גפן מסלובודקה ליטה, שהוא במו ידיו העתיקו מתוך כתב יד עתיק בקושטא בשנת תה"ל שמצאוהו במוזיאון בורשה. כתב יד זה מהוה חומר שלם לשתי מסכתות שלמות. נוסף לזה הביא מר פודרוב כתב יד מאותו מקור על מסכת ברכות (נמצא כבר אתנו) מהדורה תנינא (מהדורה שניה).

צוות המומחים לחקר התלמוד ב'מוסד הרב קוק' בירושלים... עושים לילות כימים ועוסקים בהשוואות בין הירושלמי האמיתי על השי"ס כולו לבין כתב יד הזה, וגם משוים את הכתב יד לירושלמי של הרב פרידלנדר.

114. ירושלים תשמ"ט, עמ' 189. ראה עוד לעיל גליון ח עמ' קפ הערה 3.

115. וראה לעיל גליון טו עמ' קפ.

116. לעיל גליון מה עמ' רו.

117. באנציקלופדיה העב' / כרך לב, ערך 'תלמוד ירושלמי', טור 896.

118. שנה ט, גליון מ, ראש-חדש אלול תשל"ד, עמ' 18-19.

הנהלת 'מוסד הרב קוק', מהססת עם זאת להוציא לאור את הירושלמי על מנחות-תמורה, שמא יתעורר שוב הויכוח והפולמוס הישן נושן בעולם התורתי. ובינתיים משמש הכתב יד ירושלמי תמורה-מנחות חומר חשוב לעריכת ניסויים והשוואות לבדיקות חקר התלמוד...

הכתב-יד שבמוזאון ווארשא לא ידוע בכלל, וזה נותן את ההרגשה שזה דומה לסיפור גילוי הכת"י בטורקיה ע"י אחיו של פרידלנדר-אלגאזי. ואכן כתב לי ר' אביעד ברטוב: "לפני 40 שנה ניגש סבי לפרופ' שמשון רוזנטל (מי שהיה ראש החוג לתלמוד באוניברסיטה באותם שנים) עם כת"י, וזה השיב לו לאחר בדיקה כי המדובר בפרידלנדר".

"נראה שנפטר בווינה [בערך בשנת 1923]" - באחד העיתונים¹¹⁹ סופר ש"הוא נקבר בסאטמאר בהשתתפות קהל גדול". וכבר הערתי¹¹⁸ שבקיץ תשנ"ג גיליתי את קברו של פרידלנדר בבית הקברות דסאטמאר, ועליו חרות יום פטירתו: ח' שבט תרפ"ד. ואעתיק גם בזה את תגובתו של א. שישא¹⁰⁹:

הרב אוברלנדר הי"ו צודק. כתבתי מה שכתבתי על פי 'עדותו' של איש וינא שאביו היה משהו בבית החולים המרכזי בווינא, שזוכר בצעירותו ששמע מאביו שאיש המוזר הזה היה בבית החולים... מאד מאד מענין העתקת המצבה. מה שאני מתפלא הוא מה שחסר מן המצבה. איך שאפילו באתא קלילא לא נזכר 'תגליתו' הירושלמי על קדשים? יידי, תשובתי על זה נועזה היא. המחבר של הכתובת שעל המצבה היה הוא בעצמו... ואם ישאל השואל, אודות השיר ושבח הגאון וכו', מה בכך, כל מי שקרא את החוברות ועלונים שהעידו על יושרו, של 'התלמידים' כעין אברהם ראזענבערג ואחרים - הלא הוא בעצמו כתב על עצמו אותם התוארים שמתואר בהם על המצבה. אבל אם לא הוא בעצמו כתב את הנ"ל מי שהוא העמיד המצבה - הי' לו בן, זה שהדפיס את ההקדמה לפירושו על התוספתא וגם היה לו בת זו שפגש בה בבנה רי"י הכהן ז"ל בבית החיים בסאטמאר. אותו השאלה מוצדקת למה לא הזכירו את הירושלמי? בטח התשובה שחשבו להשתיק בזה את זכרון אביהם כזיפן מבזה.

אבל לדעתי לא צדק שישא בהשערותו זו, שהרי כפי שנראה לקמן היה לו לפרידלנדר בן בשם מאיר, שהיה "ברא כרעי דאבא" והולך בדרכי אביו, והיה לו כשרון כתיבה, ומסתבר שהוא ניסח את הנוסח. הן זה נכון שלא כתוב מפורש בנוסח המצבה שהוא גילה את הירושלמי לקדשים, אבל המלים "מפענח נעלמים ומגלה נסתרות" הם רמו גלוי לענין הזה, והרי גם לא הזכירו בפירוש את הפירוש לתוספתא שודאי שלא רצו להשתיק אותו, וכפי שנראה לקמן.

על פרידלנדר, אשתו, בנו, בנותיו - העדות של הנכד

לעיל בגליון סיון תשנ"ז¹²⁰ כתבתי אודות נכדו של פרידלנדר שגר בסביבות העיר סאטמאר, ו"לצערי לא הצלחתי לגלות עקבותיו... וגם ראשי הקהילה של סאטמאר לא

119. ראה לעיל גליון ח שם עמ' קעט.

120. עמ' קט הערה 3.

ידעו לעזור בזה". אמנם בא לעזרתי בזה חבר קהילתינו ד"ר לאיאש צ'יסר, שגדל בקלויזנבורג ומכיר את טראנסילוניה ושפתם, שבחודש ניסן תשנ"ח נסע במיוחד לסאטמאר, והצליח לגלות את הנכד המבוקש, ורשם כמה דברים מזכרוניתו. לאחר זה שוחחתי גם אני אתו בארוכה בטלפון, ומבין כל מה שסיפר אני מפרסם בזה כמה פרטים חשובים לתולדות המשפחה, שהרי מעט מאד ידוע לנו על אשתו ובני משפחתו של פרידלנדר.

המעט שידענו הוא מה שכתב בשנת תרנ"ב הרב גיטלסאהן הרב 'מטעם' של וויטעבסק⁶: "...ואשה - היא אשתו - שוכבת שם חולה ובנים ארבעה לו..." ועד"ז כתב הרב ד"ר מאאק ממילהויזען בשנת תרנ"ג⁴⁹: "...והוא עזב פה אשה וארבעה ילדים רכים, האשה עושה כל עבודת פרך, למען השתכר אל צרור נקוב...". אז"ר מספר⁴²: "אשתו היושבת במילהויזען יודיקא שמה". בנוסף לזה הגיע לידינו⁴³ גם קטע ממכתב שפרידלנדר כתב לאשתו וילדיו, ב-30 למרץ 1892 (ערב פסח תרנ"ב) מפאלטאווא:

יקירתי זליסקע¹²¹ עניה! אין לך מושג אהובה באיזה דאגות אני חי כבר 14 יום בלי שום ידיעה [ממך] אפילו הכי קטנה, וכעת את שולחת לי מברק "ווייס יבוא" אני רוצה לבוא אליך יקירתי! אליך ואל הילדים האהובים! אבל שכחת שבשביל זה צריכים כסף! ואני אין לי פפעניג¹²². ה' אחד הוא העדות שלי שאני פשוט טובל יסורי רעב!...

דרישת שלום ונשיקות לילדים האהובים והכי יקרים. תאמרי להם שאני כותב כדי שלא ישכחו על האבא האומלל שלהם שסובל במקום כל כך רחוק. בשעה שאני כותב זאת העינים שלי מתגלגלים, והלב מאיים להתפלץ.

תהיו כולכם מבורכים עם נשיקות,

האבא והבעל

פעם אחד נזכרת אשת פרידלנדר בקשר לויכוח סביב הירושלמי בקדשים, הגאון רבי מאיר דן¹²³ מספר שבשנת תרס"ח "בא אלי מכתב חתום תחתיו אשת הר"ש פרידלענדר שהיא שולחת לי את הכת"י...".

הנכד מר רודאלף לזרוביץ, פנסיונר, רואה חשבון במקצועו, שמח להשלים לנו את התמונה המשפחתית. הוא מאד גאה ומכבד את זכרון סבו, אבי אמו. אישית הוא לא הכיר אותו, כיון שהוא היה רק בן שנה בזמן שסבו נפטר, אבל יודע מה שסיפרו לו אמו ובני משפחתו ומהתמונות. הוא מספר שהסבא היה יהודי תלמיד-חכם, רב לומד תורה, עם זקן ארוך וכיפה שחורה גדולה על ראשו. "הסבא הוציא לאור ירושלמי ועוד כמה ספרים גדולים, ומשום מה הרבנים האורתודוכסים לא אהבו אותו". עוד הוסיף לספר: "הסבא היה בידידות גם עם הרב טייטלבוים [כ"ק אדמו"ר בעל 'דברי יואל' זצ"ל], מי שלימים נהיה הרב הראשי של סאטמאר" (ועוד סיפר בזה ואכמ"ל). למרבה הצער נעלמו בשואה כל הכתבי-יד והספרים שנשארו להם מאת הסבא ש"י פרידלנדר.

121. = כינויה?

122. = גרוש.

123. 'שאלו שלום ירושלים' סוף עמ' 88.

לסבתא קראו יהודית ווייס, והיא באה מגאלאנטא. לזרוביץ הראה את מצבתה בבית הקברות דסאטמאר. לא כמו המצבה של הסבא אותה חידש הנכד, הרי המצבה שלה שבורה וקשה לקרוא את נוסח המצבה, ואעתיק חלק ממנו:

...אשה חשובה ויקרה... צופיה הליכות ביתה... ידיה היתה פרושה לעני... מרת יודית ע"ה אשת הרהגה"ג המפורסים... מוהר"ר שלמה יהודה פריעדלענדער... תדמע עיננו כי בא... י"ב... תנצב"ה

בספר של החברה קדישא רשום שמה: "יודית בת מאיר", והיא נפטרה י"ב תשרי תש"ב. ב'תעודת הפטירה' שלה שנמצא תח"י רשום השם הלועזי שלה: פרידלנדר אידא, ושם ההורים: ווייס מאיר ונוימן מאריא.

מר לזרוביץ מספר שלש"י פרידלנדר ואשתו נולדו ארבע ילדים בסדר דלקמן¹²⁴:

(1) הבת רעני, שנפטרה משחפת-הראות, ונקברה בבאניא (Nagybánya). לא היתה נשואה.

(2) הבן מאיר (מקס), היה חזן וזמר-אופרה בפראג, היה קשור להתנקשות בריינהרד היידריך, המושל הנאצי של בוהמיה ומוראביה (י"א סיון תש"ב). והוצא להורג בעקבות זה. בן 50 בערך היה במותו¹²⁵.

(3) הבת לוצי - אמה של מר לזרוביץ, נולדה בשנת 1898 (תרנ"ח). בשואה סגרו אותם בתוך בית-הכנסת בבאניא, ושם היא נפטרה על קידוש ה' הי"ד.

(4) הבת אדל, היתה גרה בסאטמאר. היא ובתה אולגה ניסו בשואה לברוח לרומניה. בנה של אדל היא ליאון, היה יותר מבוגר מלזרוביץ, ועבר לגור עם אשתו בשוודיה. היו לו שני ילדים בן ובת. נפטר בשנת תשמ"ח בערך. "אחרי השואה נשאר לנו תמונה של הסבא, והבן-דוד ליאון לקח את התמונה אתו, ואינני יודע מה קרה לה אחרי מותו". לסיום אומר לזרוביץ: "הסבא חניך אותנו לשמור מצות, ועד השואה כולנו היינו דתיים".

בכוונתי היתה לברר אצלו עוד דברים בקשר למשפחת פרידלנדר, ולא הספקתי. מר לזרוביץ נפטר ביום ב' תמוז תש"ס, ונקבר בבית הקברות היהודי דקהילת סאטמאר.

"בנו ותלמידו מאיר פריעדלענדער בק"ק פריעדעק"

בשם הזה חותם מאיר בשער ה'מבוא לתוספתא' של אביו ש"י פרידלנדר שהוציא לאור בטירנוי בשנת תר"צ¹²⁶. בארכיון שכטר שבסמינר התיאולוגי היהודי בניו יארק מצאתי מכתב בגרמנית שמאיר כתב למנהלי הסמינר, אחרי הופעת ה'מבוא', לבקש מהם עזרה עבור ההוצאה לאור של כל התוספתא עם פירוש 'חשק שלמה' של אביו.

124. כיון שבשנת תרנ"ב כבר כתבו שלפרידלנדר "בנים ארבעה לו", והרי הילד השלישי נולד רק בשנת תרנ"ח, צ"ל שהיו לו עוד ילדים שנפטרו בצעירותם.

125. ראה בסוף המאמר.

126. ראה לעיל גליון מה עמ' רה.

במכתבו הוא מסתמך על העובדה שפרופ' שכטר תמך כספית בש"י פרידלנדר ו"הודות לו התאפשר לאבי להדפיס יצירתו לפני יותר מ-15 שנה" - את הכרך הראשון של הירושלמי לקדשים, ועל כן הוא בטוח שיעזרו לו גם עכשיו בהוצאת התוספתא. במכתבו הוא גם מזכיר שעדיין נמצא ברשותו "הכתב-יד שד"ר שכטר הציע לקנות אותו עבור 3,000 קראנען מונארכיים", וכיון שהוא זקוק לכספים להוצאת התוספתא "החלטתי למכור אותו עכשיו לאמריקה".

המסמכים שבידינו אכן מאשרים את העובדה ששכטר היה התומך הראשי של הדפסת הכרך הראשון של הירושלמי¹²⁷; המסמכים מאשרים גם ששכטר הציע 3,000 קראנען נוספים עבור קניית הכת"י העתיק משנת ד'תתקע"ב¹²⁸; אבל מה שמעניין כאן במכתב הזה הוא התעלמותו המוחלטת מגילוי זיופו של הירושלמי, ושבעטיי נפסקה התמיכה הכספית בהדפסת הירושלמי, בוטלה נכונותו לקנות את הכת"י ונותק לגמרי הקשר בין שכטר לבין פרידלנדר - כבר בשנת תרס"ח¹²⁹.

עוד יותר מעניין עצם ההודעה שמאיר מודיע שאותו כת"י העתיק "עדיין נמצא ברשותי", והרי הכת"י הזה אף לא היה ברשות אביו, וכפי שהוא בעצמו כותב במכתב לשכטר, כ"ד תשרי תרס"ח¹³⁰: "קבלתי ע"י עמל ותלאה חמשה דפים מהכת"י לעשות מזה פאטהגראפי' ב' נשחתו כ"כ עד שלא היה באפשר לצלמם. ולצלם הג' הנשארים לא היה בידי כסף, לכן עשיתי רק פאטהגראפי' מדף אחד! והרי כתחליף לכת"י הזה המציא פרידלנדר בשעתו את הכת"י השני, דמשנת תכ"ט, ואותו הציע למכירה במקום הכת"י העתיק¹³¹; ואיך זה שאחרי כל זה פתאום "עדיין נמצא ברשותי" הכת"י העתיק!?

ניתן להסביר את זה בשני אופנים. אחרי פטירת האבא אכן מצא מאיר בגנוי אביו את הכת"י המקורי ("העתיק") שאביו הכין בשעתו לקראת הדפסת הירושלמי, אלא שרגל הביקורת הגדולה נגד הירושלמי הוא החליט לא להראות אותו לאף אחד (אולי כיון שפחד שבקלות יוכלו למצוא בו סימני הזיוף), ואת הכת"י הזה היה מאיר מוכן למכור עכשיו בעד בצע כסף. אבל מסתבר יותר שמאיר כאן בלבד בין הכתבי-יד, והכת"י שנשאר בגנוי האב אינו אותו הכת"י ששכטר רצה לקנותו, אלא הכת"י השני (משנת תכ"ט), שעמד למכירה אבל לא נמכר¹³².

יורשה להעיר שמסגנון ותוכן מכתב זה, ומה'קול קורא' שפירסם לפני זה בהקשר להוצאה לאור של התוספתא¹³³, מתקבל הרושם שמאיר היה שותף מלא למעשי אביו, העריך אותו ואף ניסה להנציח מעשי אביו באור מאד חיובי. אכן "ברא כרעי דאבא"¹³⁴, כפי שמאיר כתב על עצמו ב'קול קורא'.

127. ראה לעיל גליון יב עמ' קנה-קנח.

128. ראה שם עמ' קסה.

129. ראה כ"ז לעיל גליון יד עמ' סב-סד.

130. שם עמ' עז.

131. שם עמ' סג-סד.

132. ראה גם שם עמ' סה.

133. צילומו לעיל גליון מה עמ' רו-רח.

134. לשון הנפוך בפוסקים, ע"פ עירובין ע, ב: יורש כרעיה דאבוא הוא.

[מכתב ממאיר פרידלנדר, כ"ג תמוז תר"צ, אודות הדפסת כתבי אביו]

פרידעק, 19 ליולי 1930

מקס פרידלנדר

פרידעק, צ'כיה

אירופה

ב"ה

אדונים מכובדים!

הרשיתי לעצמי בזה לשלוח לכם שני עותקים מהתוספתא שהוצאתי לאור, [פירושו] של אבי המנוח הרב ד"ר שלמה פרידלנדר מסאטמאר ע"ה, עם בקשה מנומסת לעזור לי עד כמה שאפשר כדי להדפיס את היצירה הכי החשובה הזאת לספרות היהודית. אבי זצ"ל שוכה לפרסום עולמי בחוגים העוסקים בחכמת ישראל, השאיר לי את ששת הכרכים של ששה סדרי התוספתא.

למרות זאת, מפני מחסור באמצעים כספיים לא יכולתי להדפיס את היצירה הזאת, ועל כן החלטתי כעת להדפיס את ההקדמה שהופיעה לפני כמה שבועות במהדורה של 5,000 עותקים. מההקדמה הזאת אפשר להתרשם איזה חיבור אדיר חיבר אבי ע"ה, אבל עבודה זו החשובה שעבד עליה כל ימי חייו יכול ללכת עכשיו לאיבוד בלי להביא כל תועלת.

אני מסתמך על המכתב המצורף בזה של הרקטור ד"ר שכטר, נגיד הסמינר שלכם, שעמד תמיד לצדו של אבי לעזור לו. הודות לו התאפשר לאבי להדפיס יצירתו לפני יותר מ-15 שנה. הכתב-יד שד"ר שכטר הציע לקנות אותו עבור 3,000 קראנען מונארכיים¹³⁵ - עדיין נמצא ברשותי, וכיון שבאופן דחוף אני זקוק היום לכסף כדי שאוכל להדפיס את התוספתא, החלטתי למכור אותו עכשיו לאמריקה.

כתב-היד [של התוספתא] המחזיק קרוב ל-6,000 עמודים נמצא אצלי מוכן לדפוס. הייתי מוכן להעניק את הכתב-יד, באם הייתי יודע שזה יתפרסם.

כיון שהמפעל הזה אינו בא מתוך רדיפת בצע, אלא לאמיתו של דבר מתוך רצון לקיים חובת הבן על האב, אני מרשה לעצמי לקוות שזה אכן יתבצע.

מצפה אני שבקשתני זו, שתקוותי ששלחתי אותה לכתובת הנכונה, לא תשוב ריקם, הודות לעיון הראוי שכבודו יעיין בעותקים ששלחתי, ויכיר את משמעות היצירה הזאת.

ולאחרונה עוד אבקש, שאת מכתביו של כבוד ד"ר שכטר המצורפים יוחזרו לי, ובוזה אני חותם מתוך מסירות

מקס פרידלנדר

פרידעק, צ'כיה

אירופה

בעת כתבו מכתב זה בשנת תר"צ היה פרידלנדר גר בפרידעק. זו עיר ששוכנת על נהר Ostravice, כ-175 מייל מזרחית מפראג וכ-20 ק"מ מגבול צ'כסלובקיה-פולין, ונקראת היום Frýdek-Místek. לפי המפקד של שנת 1930 גרו אז בעיר כ-430 יהודים. מאוחר יותר הוא עבר לפראג, איפה ששימש גם כחזן.

לפי לזרוביץ היה פרידלנדר "קשור להתנקשות בריינהרד היידריך, המושל הנאצי של בוהמיה ומוראביה (י"א סיון תש"ב). והוצא להורג בעקבות זה. בן 50 בערך היה במוותו", פרטים אלו מקבלים אישור ב'תעודת הפטירה' שקיבלתי מארכיון הלאומי מפראג¹³⁶, ע"פ הרישום ב"ספר הפטירות של הקהילה היהודית". **תאריך ומקום המות:** 13 לאוקטובר 1942 [ב' חשון תש"ג]¹³⁷. **פראג;** **שם הנפטר:** פרידלנדר מקסימיליאן; **סטטוס:** נשוי; **עיסוק:** אדם פרטי; **כתובת מגורים:** Praha-Branik, V podoli 490; **תאריך ומקום לידה:** 16 ליאנואר 1892 [ט"ז טבת תרנ"ב]. **מילהויזן;** **שם ההורים:** לודוויג ואידא; **סיבת המות:** הוצא להורג בתליה; **תאריך ומקום הקבורה:** לא רשום.

הי"ד.

136. תודתי נתונה לגבי Lenka Matusikova על הביור.

137. ומוזר שבארכיון ההיסטורי בפראג רשום (#10326) שהוצא להורג ב-25 לאוקטובר 1941 (ד' חשון תש"ב). כיון שתאריך המות כאן הוא כשבע חודשים לפני ההתנקשות בהיידריך, על כן נראה שזה טעות. תודתי נתונה לגבי Katerina Svobodova על הביור.

בפנימיותו אך טוב וחסד

הנה ידוע דימי חודש תשרי הם ימי דין ואיתא בזוה"ק דלכן אותיות של החודש הם להיפך אתוון תש"ר שמורה על דין משא"כ חודש ניסן נקרא חודש האביב ולכן הוא חודש של חסד, נצא לפי"ז בחודש אב שאותיותיו הם ג"כ א"ב כסדרן הם מורים על חסדים, וכן מזלו של החודש הוא מזל אר"י שהוא בימין למרכבה, והנה איתא בזוה"ק שמשנה רבינו נסתלק בשב"ק בעת מנחה זמן רעוא דרעווין להורות דלאו בדינא איסתלק, וכן מרים נסתלקה בחודש ניסן חודש של חסד, והנה מכיון שמפורש בתורה יום פטירת אהרן הכהן איש החסד שהיה בראש חודש אב ע"כ לומר שהוא ג"כ חודש של חסד ואדרבא עוד יותר נעלה מניסן ולכן היה צורך שיתלבשו החסדים בלבוש של דין, וע"כ נעשה בו החורבן שבחיצוניות הוא דין אבל בפנימיות הוא מלא רחמים ולעתיד יתגלה הפנימיות ויהיו הרחמים מגולים.

(שם משמואל, מסעי)